

บทบาทพระสงฆ์ในการสืบสานวัฒนธรรมไทย

THE ROLES OF SANGHA IN CONTINUING THE THAI CULTURES

พระครูกิตติวรานุวัตร

พระฉัตรชัย อธิปญโญ

พระอุดมสิทธินายก

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

บทคัดย่อ

พระสงฆ์มีบทบาทสำคัญในการสืบสานวัฒนธรรมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งการอนุรักษ์ ภาษา ขนบธรรมเนียม ประเพณีและวัฒนธรรม วิถีชีวิตความเป็นอยู่และความเชื่อเกี่ยวกับ พระพุทธศาสนา และในฐานะที่พระสงฆ์เป็นผู้สืบทอดและเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระสงฆ์จึง สามารถใช้บทบาทดังกล่าวในการถ่ายทอดประวัติหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา สู่ ความเป็นรูปธรรมให้มากขึ้นและเด่นชัดยิ่งขึ้น เพื่อให้ผู้ที่มาท่องเที่ยววัดได้รับความรู้ความ เข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาและวัดอย่างแท้จริง เพราะศิลปกรรมต่าง ๆ ในวัด ไม่ว่าจะเป็น จิตรกรรมฝาผนังโบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ หรือรูปปั้น ส่วนใหญ่จะเป็นการนำเอา เรื่องราวในพุทธประวัติหรือหลักธรรมของพระพุทธศาสนามาถ่ายทอดออกเป็นศิลปะ ทำให้ นักท่องเที่ยวหรือผู้ที่สนใจสามารถชมและได้รับความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาได้เป็นอย่างดี

คำสำคัญ: บทบาทพระสงฆ์, การสืบสาน, วัฒนธรรมไทย

Abstract

Monk plays an important role in continuing Thai cultures, especially conservation of language, traditions and culture, way of life, and beliefs in Buddhism. And as a monk is the successor and missionary of Buddhism, he should play the said role to convey history and doctrine of the Buddha to be more concrete and evident for those who come to visit monastery, get accurate

knowledge about Buddhism and the monastery, because fine arts whether the murals, the Uposatha hall, shrine-hall, preaching hall, or statues, is mainly used to bring the history of Buddhism or the principles of Buddhism into the arts enabling the visitors or interested ones watch and gain knowledge about Buddhism as well.

Keywords: monk's roles, continuing, Thai culture

บทนำ

วัดและพระสงฆ์คือสถาบันทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญหน้าที่หลักของพระสงฆ์คือการศึกษาปฏิบัติธรรมและการสั่งสอนหลักธรรมทางศาสนาให้แพร่หลายและสืบต่อคำสอนของศาสนาให้คงอยู่ในสังคมตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา วัดในฐานะองค์กรที่สำคัญองค์กรหนึ่งในสังคมไทย และเป็นศูนย์กลางของชุมชน ในอดีตวัดเป็นทุกอย่างของสังคม เป็นศูนย์กลางที่รวมจิตใจของประชาชนเป็นศูนย์รวมแห่งความเคารพนับถือและเป็นศูนย์รวมในด้านจัดกิจกรรมต่าง ๆ โดยนัยนี้วัดและพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาจึงเป็นหลักที่สำคัญของประเทศชาติ (พระราชญาณวิสิฐ (เสริมชัย ชยมงคล), 2552)

พระสงฆ์เป็นผู้มีพื้นฐานทางจิตใจที่รักการทำงานเพื่อประโยชน์ของส่วนรวมและชอบเสียสละ ดังนี้ เมื่อพระสงฆ์ได้ออกธุดงค์ไปในพื้นที่ต่าง ๆ หรือเมื่อได้ไปอบรมประชาชนตามนโยบายพระธรรมทูตในหมู่บ้านต่าง ๆ ได้พบเห็นถึงปัญหาความทุกข์ยากนานัปการของประชาชน จึงปลุกเร้าพื้นฐานทางจิตใจดังกล่าวแล้ว และพยายามผลักดันให้เกิดการพัฒนาชุมชน เพื่อประโยชน์สุขของชุมชนจากประสบการณ์ของพระสงฆ์นักพัฒนาที่ได้พบเห็นชุมชนอื่นดีกว่าประชาชนได้รับการพัฒนาจนมีสภาพการดำรงชีวิตที่สุขสบายมากกว่า เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับสภาพปัญหาและความทุกข์ยากของคนภายในชุมชนจึงต้องการเข้ามามีบทบาทในการพัฒนาชุมชนของตนให้ทัดเทียมกับชุมชนที่พัฒนาแล้ว เนื่องจากพระสงฆ์นักพัฒนาส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีพื้นเพเป็นคนในหมู่บ้านหรือชุมชนนั้นเป็นผู้ที่เกิดและเติบโตในชุมชนนั้น จึงมีความรู้และเห็นสภาพปัญหาความยากจนของประชาชนในชุมชนมาโดยตลอดการใช้ชีวิตอยู่ในเพศบรรพชิต ถึงแม้จะสามารถตัดขาดจากเรื่องทางโลกได้ในระดับหนึ่งแต่ไม่มีทางที่จะตัดขาดได้โดยสิ้นเชิงจึงต้องเข้ามาพัฒนาชุมชน ซึ่งมองในอีกมุมมองหนึ่งก็คือการช่วยเหลือพ่อแม่ญาติ

พี่น้องของตนในทางอ้อมนั่นเอง หากเล็งเห็นความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับชุมชนถ้าหากชุมชนขาดแคลนมีความทุกข์ยากหรือด้อยพัฒนาแล้ววัดจะดำรงอย่างสวยงามหรือเจริญอยู่ได้อย่างไร เมื่อชาวบ้านไม่มีกิน พระสงฆ์จะมีฉันอย่างสมบูรณ์ได้อย่างไร ดังนั้น วัดหรือพระสงฆ์กับชาวบ้านจึงต้องพัฒนาไปควบคู่กัน บ้านพึ่งวัดและวัดพึ่งบ้าน เป็นสภาพที่เกิดขึ้นมาโดยตลอด ทุกยุคทุกสมัย เพราะฉะนั้น เมื่อพบเห็นหมู่บ้านไม่เจริญ ประชาชนทุกข์ยาก มีความลำบาก พระสงฆ์และชาวบ้านจึงต้องรับผิดชอบร่วมกันในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน นอกจากนี้จากการที่พระพุทธศาสนามีหลักธรรมคำสอนที่เหมาะสมจะนำมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาสังคมได้ อีกทั้งพระสงฆ์คือผู้ที่ชาวบ้านในชนบทให้ความเคารพนับถือมาก มีศักยภาพในการชักจูงชาวบ้านให้เข้าร่วมทำกิจกรรมใด ๆ ได้ง่าย ดังนั้น พระสงฆ์จึงเป็นผู้ที่เหมาะสมที่จะช่วยแบ่งเบาภาระของชาวชุมชนได้ดีอีก ทั้งยังเป็นการช่วยเสริมภาพพจน์ที่ดีของพระสงฆ์ต่อชุมชนด้วย ประเวศ วะสี จึงได้เสนอบทบาทของพระสงฆ์ไว้ดังนี้ (ประเวศ วะสี, 2539)

1. พระสงฆ์เป็นผู้สร้างชุมชนสงฆ์ให้เป็นชุมชนแห่งการเรียนรู้ วัดอุประสงค์ของการบวชคือ เพื่อเรียนรู้ ดังนั้น สงฆ์คือ ชุมชนแห่งการเรียนรู้ ซึ่งควรจะเป็น 3 เรื่องใหญ่ ๆ คือ การเรียนรู้พุทธธรรมให้ลึกซึ้งทั้งทางปริยัติและปฏิบัติ การเรียนรู้สังคมปัจจุบันให้เท่าทันสังคมปัจจุบันเพื่อประโยชน์ในการสอน และการเรียนรู้ติดต่อสื่อสารให้เป็นที่น่าสนใจของผู้คนให้จับใจผู้คนให้มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรม หรือที่เรียกว่า “อนุศาสนีปาฏิหาริย์” รวมทั้งความสามารถในการใช้เครื่องมือติดต่อสื่อสารสมัยใหม่ด้วย

2. การศึกษาของสงฆ์ควรร่วมกับทางโลกพัฒนาหลักสูตรสำหรับการศึกษาของพระสงฆ์

3. พระสงฆ์ควรทำให้วัดเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน และส่งเสริมความเข้มแข็งของชุมชน ความสำคัญของวัด คือ การเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ดังนั้น ถ้าวัดเข้มแข็งจะทำให้โครงสร้างของชุมชนเข้มแข็งด้วย ทั้งนี้เนื่องจากการมีศีลธรรมอันดีงามของสมาชิกในชุมชน ถ้าวัดลอยตัวออกจากโครงสร้างของสังคมในชุมชน จะทำให้ชุมชน และสังคมอ่อนแอไปด้วย

4. พระสงฆ์ควรมีส่วนร่วมในการจัดการศึกษาระบบในโรงเรียน ทั้งระดับประถมศึกษาและระดับมัธยมศึกษา จำนวนกว่า 30,000 โรงเรียน เพราะโรงเรียนเหล่านี้ยังไม่สามารถผลิต

คนที่มีความเข้มแข็งทางปัญญาและศีลธรรม ในส่วนที่ยังขาดหากวัดสามารถจัดให้มีกระบวนการเรียนรู้ที่สามารถพัฒนาคนให้เต็มศักยภาพได้ก็จะเป็นประโยชน์ต่อสังคมได้

5. พระสงฆ์ควรแก้ปัญหาความขัดแย้งด้วยสันติวิธี เนื่องจากโลกปัจจุบันมีความขัดแย้งกันอย่างรุนแรงในสังคมระดับต่าง ๆ พระสงฆ์ควรศึกษาให้เข้าใจว่าความรุนแรงนั้นหมายถึงอะไร มีขอบเขตแค่ไหน มีกี่ประเภท มีสาเหตุอะไรบ้าง มีวิธีป้องกันและแก้ไขอย่างไร วิธีใดได้ผล จะพัฒนาวิธีการป้องกันและแก้ไขปัญหาให้ดีขึ้นอย่างไร

6. พระสงฆ์ต้องเป็นผู้นำในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม โดยต้องพยายามศึกษาให้เข้าใจปัญหาสิ่งแวดล้อม และวิธีแก้ไขให้ลึกซึ้งเพื่อจะได้สอนประชาชนได้อย่างถูกต้อง และวัดควรเป็นต้นแบบในการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมแก่ประชาชนรู้วิถีทางดับทุกข์ และรู้มรรควิธีที่จะดับทุกข์

7. ช่วยพัฒนาชุมชนตามอุดมการณ์แผ่นดินธรรมแผ่นดินทอง โดยเป็นแกนนำร่วมกับผู้นำชุมชน และชาวบ้าน พัฒนาด้านจิตใจ ด้านสังคม และด้านเศรษฐกิจ

อย่างไรก็ตาม บทบาทดังกล่าวมิได้จำกัดอยู่เฉพาะในเรื่องการสั่งสอนศาสนธรรมและการปฏิบัติธรรมเท่านั้นแต่ยังรวมถึงการช่วยเหลือประชาชนทั้งทางด้านวัตถุและการแก้ปัญหาพัฒนาชีวิตอีกด้วยและการเป็นผู้นำชุมชนพระสงฆ์ยังคงทำหน้าที่พัฒนาศีลธรรมของประชาชนอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบันพระสงฆ์หลายรูปได้รับการยอมรับนับถือและยกย่องจากคนทั่วไปว่ามีคุณูปการกลมกลืนเกล้าผู้คนให้รู้จักบาปบุญคุณโทษและเป็นคนดีของสังคมทั้งนี้ บทบาทอันพึงประสงค์ของพระสงฆ์กับสังคมไทยในปัจจุบัน คือ สั่งสอนธรรม อบรมศีลธรรมแก่ประชาชน กระทำตนเป็นแบบอย่างแห่งความดี ช่วยชาติประหยัดเศรษฐกิจตามพระวินัย ช่วยในด้านการศึกษาของชาติ สงเคราะห์จิตใจแก่ประชาชน และเป็นผู้นำในการพัฒนาสังคม

ทฤษฎีเกี่ยวกับบทบาท

กล่าวได้ว่า ลักษณะที่สัมพันธ์กับการแสดงออกของบทบาท ได้แก่ สังคมและบุคลิกภาพโดยสังคมได้กำหนดบทบาทที่สังคมคาดหวังแก่คนในสังคมที่ดำรงสถานภาพต่าง ๆ ซึ่งเมื่อบทบาทที่สังคมคาดหวังได้เข้าสู่กระบวนการรับรู้ของแต่ละบุคคล โดยผ่านลักษณะบุคลิกภาพของแต่ละบุคคลซึ่งมีความแตกต่างกันในด้านต่าง ๆ อาทิ ความสามารถ อารมณ์ ทัศนคติ อุปนิสัย ความต้องการ แรงดลใจ รูปแบบการรับรู้ ค่านิยม ฯลฯ โดยบุคลิกภาพที่แตกต่างกันเหล่านี้ได้ส่งผลต่อการกำหนดบทบาทของแต่ละบุคคล และการเลือกที่จะยอมรับ

หรือปฏิเสธรบบาทในรูปแบบที่แต่ละบุคคลต้องการ จากนั้น จึงเป็นการแสดงบทบาท ซึ่งบทบาทที่แสดงนั้นจะมีลักษณะร่วมระหว่างบุคลิกลักษณะกับสังคม เพราะถึงแม้ว่าบทบาทที่แสดงออกจะเป็นเรื่องของแต่ละบุคคล แต่การแสดงออกนั้นมีผลต่อสังคมเพราะบุคคลต้องอยู่ในสังคมจึงต้องปฏิบัติในกรอบของสังคม

ทฤษฎีบทบาทเป็นทฤษฎีย่อยในทฤษฎีการกระทำระหว่างกันด้วยสัญลักษณ์ (Symbolic Interaction Theory) โดยกล่าวถึงลักษณะของสังคมมนุษย์ และลักษณะของปัจเจกบุคคล แล้วชี้ให้เห็นว่าตัวเชื่อมระหว่างมนุษย์และสังคมนั้นคือบทบาท สังคมมนุษย์คือโรงละคร มนุษย์แต่ละคนคือตัวแสดง มีบทละคร เป็นตัวกำกับ มนุษย์แต่ละคนมีตำแหน่งต่าง ๆ ชัดเจนที่จะต้องดำรง มีบรรทัดฐานสังคมควบคุมพฤติกรรมตัวละคร เชื้อพียงผู้กำกับ มนุษย์ทุกคนก็ปรับตัวให้เข้ากับผู้อื่น ต้องสวมบทบาทผู้ชมประเภทต่าง ๆ (Generalized Others) และประการสุดท้าย ต้องอาศัยความรู้ความชำนาญตน ช่วยในการแสดงอาศัยศักยภาพของตน และทักษะในการแสดงบทบาทเข้าช่วย เป็นสไตล์ของตน ในการติดต่อสัมพันธ์กับผู้อื่น (สัญญาสัญญาวิวัฒน์, 2536)

ประเภทของบทบาท ได้แก่ 1) บทบาทในอุดมคติเป็นบทบาทที่กำหนดไว้เป็นกฎระเบียบหรือกฎหมาย 2) บทบาทที่บุคคลเข้าใจเป็นบทบาทที่ขึ้นอยู่กับความรู้สึกนึกคิดของบุคคลใดบุคคลหนึ่ง และ 3) บทบาทที่แสดงออกจริงเป็นการกระทำที่เกิดจากการกระทำของบุคคลจริง (จามรงค์ อติวัฒน์สิทธิ์ และคณะ, 2532) ส่วนลักษณะบทบาทของคนในสังคม ได้แก่ 1) บทบาทที่กำหนดไว้หรือบทบาทตามอุดมคติ (The Socially Prescribed or Ideal Role) เป็นบทบาทตามอุดมคติที่กำหนดสิทธิและหน้าที่ของตำแหน่งไว้ 2) บทบาทที่ควรกระทำ (Perceived Role) เป็นบทบาทแต่ละบุคคลเชื่อว่าควรกระทำในหน้าที่ของตำแหน่งนั้น ๆ ซึ่งอาจไม่ตรงตามบทบาทอุดมคติทุกประการและอาจแตกต่างกันไปแต่ละบุคคลก็ได้ และ 3) บทบาทที่กระทำจริง (Performed Role) เป็นบทบาทที่บุคคลได้กระทำจริงตามความเชื่อความคาดหวังตลอดจนความกดดันและโอกาสที่กระทำในแต่ละสังคมในช่วงเวลาหนึ่ง ๆ (กรรณิกา ขวัญอารีย์, 2535) ขณะที่ ฐานะตำแหน่งและบทบาททางสังคมของบุคคลมีลักษณะต่าง ๆ คือ บทบาทมีอยู่ทุก ๆ สังคมและมีอยู่ก่อนที่คนจะเข้าไปครองบทบาทมีอยู่ในตำแหน่งแต่ละตำแหน่ง วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม และประเพณีในสังคมนั้น ๆ เป็นส่วนหนึ่งในการกำหนดตำแหน่งและบทบาทที่ควรจะเป็นการที่คนเราจะทราบฐานะตำแหน่งและบทบาทได้ เป็นเพราะการ

ปฏิสัมพันธ์ของคนในสังคมนั้น ๆ และบทบาทที่ควรจะเป็นนั้นไม่แน่นอนเสมอไปว่าจะเหมือนกับพฤติกรรมจริง ๆ ของคนที่อยู่ในฐานะตำแหน่งนั้น ๆ

ในเชิงทฤษฎีทางประติมากรรม สัญลักษณ์นิยม (Symbolic Interactionism) โดยเปรียบเทียบเหมือนกับ “การเล่นละครบนเวที” (Dramaturgical Approach) ซึ่งประกอบด้วย ความคาดหวัง (Expectation) ทั่วไป 3 ประการ คือ 1) ความคาดหวังจาก “บท” (Expectation from the Script) หมายถึง ภาวะความเป็นจริงต่าง ๆ ทางสังคม (Social Reality) จะสามารถเปรียบเทียบได้เช่นกันกับบทละคร (Script) ซึ่งประกอบด้วยตำแหน่งต่าง ๆ มากมาย โดยมีบรรทัดฐาน (Norms) เป็นตัวกำหนดว่าบุคคลจะมีพฤติกรรมเช่นใดในสังคม กิจกรรมหรือการกระทำต่าง ๆ ทางสังคมจะถูกจัดระบบและควบคุมโดยบรรทัดฐานที่แตกต่างกันไป ตามสถานการณ์ และเงื่อนไขทางสังคมที่แตกต่างกัน 2) ความคาดหวังจากผู้ร่วมแสดงคนอื่น ๆ (Expectations from other players) หมายถึง การที่สังคมมีบรรทัดฐานซึ่งเปรียบเสมือน Script ที่กำหนดบทบาทของบุคคลในความสัมพันธ์กันทางสังคมดังกล่าวแล้ว บุคคลในสังคมจึงต้องมีการสวมบทบาท (Role taking) ซึ่งกันและกัน เพื่อที่บุคคลจะได้คาดหวังพฤติกรรมของบุคคลอื่นในสังคมที่แสดงออกและสามารถมีปฏิสัมพันธ์ (Interaction) ที่ถูกต้องได้ตามคาดหวังของสังคมและบุคคลอื่น และ 3) ความคาดหวังจาก “ผู้ชม” (Expectation from the audience) หมายถึง ความคาดหวังของบุคคลในสังคมที่อยู่ในสภาพต่าง ๆ กัน ซึ่งจะต้องคาดหวังและสวมบทบาทของบุคคลอื่น เพื่อเป็นเครื่องนำทางไปสู่การปฏิสัมพันธ์ทางสังคมอย่างถูกต้อง และเป็นไปตามหลักเกณฑ์ซึ่งเป็นที่คาดหวังร่วมกัน (ประภาส ศิลปรัศมี, 2543)

ดังนั้น การที่สังคมกำหนดเฉพาะเจาะจงให้บุคคลปฏิบัติหน้าที่ตามบทบาทใดบทบาทหนึ่งนั้นเรียกว่าเป็นบทบาทที่ถูกกำหนด ถึงแม้ว่าบุคคลบางคนมิได้ประพฤติปฏิบัติตามบทบาทที่สังคมกำหนดให้ ส่วนบทบาทที่ปฏิบัติจริงหมายถึงการที่บุคคลได้แสดงหรือปฏิบัติออกมาจริงตามตำแหน่งของเขาความไม่ตรงกันของบทบาทถูกกำหนดกับบทบาทที่ปฏิบัติจริงนั้น

บทบาทพระสงฆ์

นับตั้งแต่สมัยพุทธกาลที่พระพุทธเจ้าทรงได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ เมื่อวันเพ็ญเดือนวิสาขะ 45 ปี ก่อนพุทธศักราช การอุบัติของพระพุทธองค์ได้ชื่อว่า “การอุบัติขึ้นของเอกบุรุษที่หาผู้ใดมาเปรียบมิได้ในโลก เป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นได้ยากในโลกเป็นการอุบัติขึ้นเพื่อประโยชน์เพื่อเกื้อกูลเพื่อสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย บุคคลผู้เป็นเอกคือพระตถาคต

อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าบุคคลผู้เป็นเอกนี้แลเมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล เพื่อสุขแก่เทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย” (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

พุทธองค์ทรงอุบัติขึ้นเพื่อแสดงแบบแนวทางแห่งการครองชีวิตอันประเสริฐแก่โลก ดังที่พระองค์ได้ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเกิดขึ้นในโลกนี้เป็นพระอรหันตตรัสรู้ชอบได้ด้วยตนเองอย่างสมบูรณ์ถึงพร้อมด้วยวิชา (ความรู้) จรณะ (ความประพฤติ) ดำเนินไปเพื่อความรู้แจ้งแทงตลอดแห่งโลก เป็นสารถีฝึกคนได้อย่างไม่มีใครยิ่งกว่า เป็นครูของพรหมเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้รู้ผู้ตื่นผู้เบิกบาน สามารถจำแนกธรรมออกเพื่อสั่งสอนสรรพสัตว์ ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตทำให้แจ้งซึ่งโลกแก่เทวดา มาร พรหม และหมู่สมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์ด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วประกาศให้ผู้อื่นได้รู้แจ้งตาม (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539) ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเที่ยวจาริกไปเพื่อประโยชน์แก่ชนจำนวนมากและความสุขแก่ชนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ทั้งหลาย เธอทั้งหลาย อย่าได้ไปร่วมทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลางและมีความงามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์อันถึงพร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะบริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน สัตว์ทั้งหลายผู้ที่มีกิเลสบังปัญญาจตุลในจักขุน้อยมีอยู่ เพราะโทษที่ไม่ได้ยินได้ฟังธรรม ย่อมเสื่อมจากคุณที่จะฟังได้ฟังถึงผู้รู้ทั่วถึงธรรมจักมีอยู่ (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

พระอริยสาวกทั้ง 60 องค์ ได้เที่ยวจาริกไปตามชนบทหมู่บ้านน้อยใหญ่แสดงธรรมแก่ประชาชนที่ท่านได้ผ่าน พระสงฆ์ในสมัยพุทธกาลเริ่มมีบทบาทในการพัฒนาชุมชนอย่างกว้างขวางตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาปัจจุบันนี้ พระพุทธศาสนาได้แผ่ขยายสู่ส่วนต่าง ๆ ทั่วโลก โดยเฉพาะในสังคมไทยได้รับแนวคิดตามรูปแบบพุทธศาสนาเข้าเป็นส่วนหนึ่งของวิถีการดำรงชีพ คำสั่งสอนในพระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อความคิดและความเชื่อของสังคมไทยมาตลอด และพระสงฆ์ในฐานะเป็นบุคลากรทางศาสนาจึงได้ชื่อว่าเป็นผู้นำของชุมชนโดยปริยาย เพื่อบำรุงให้แก่ประชาชนทั่วไปโดยฐานะ 5 คือ

1. ด้วยกายกรรมอันประกอบด้วยเมตตา
2. ด้วยวจีกรรมอันประกอบด้วยเมตตา
3. ด้วยมโนกรรมอันประกอบด้วยเมตตา

4. ด้วยความเป็นผู้ไม่ปิดประตูคือเต็มใจต้อนรับ

5. ด้วยการจัดหาอามิสทานถวายอุปถัมภ์ด้วยปัจจัย 4 (มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2539)

พระธรรมปิฎก (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), 2542) ได้กล่าวว่าหากมองกลับมาในด้านประวัติศาสตร์ไทยในทุก ๆ สมัยเราจะเห็นถึงบทบาทของพระสงฆ์ที่ได้สร้างคุณูปการต่อสังคมไว้หลายประการด้วยกัน

1. พระสงฆ์ทำหน้าที่เป็นผู้นำของคนในสังคม พระสงฆ์ในทุก ๆ สมัย ถือว่าเป็นบุคคลที่มีคุณค่าความน่าเชื่อถือและเป็นที่เคารพของคนในสังคม แม้ว่าในทางบ้านเมืองจะมีผู้ปกครองอยู่แล้ว แต่ก็ไม่มีพื้นที่จะต้องพึ่งพาพระสงฆ์ในยามบ้านเมืองมีวิกฤติอยู่ดี อย่างในเวลาที่จะต้องออกรบในสมรภูมิแห่งสงครามคนในสังคมจะเข้าหาพระสงฆ์ เพื่อขอให้ท่านอำนวยการบิณฑบาตให้ การรบในครั้งนั้น ๆ ประสบชัยชนะเหนือศัตรู หรือขอให้ตนเองมีชีวิตรอดปลอดภัยจากการรบในครั้งนั้น ๆ

2. พระสงฆ์ทำหน้าที่เป็นครูของคนในสังคม สมัยแต่ก่อนยังไม่มีโรงเรียนเกิดขึ้นอย่างกลาดเกลื่อนแฉกเช่นในปัจจุบัน คนในสังคมจึงพากันเข้าไปศึกษาเล่าเรียนหาความรู้ในกำแพงวัดพระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้อยู่ภายในวัดจึงทำหน้าที่เป็นครูสอนคนในสังคมโดยปริยาย วิทยาการส่วนใหญ่ที่สอนกันนั้นยังไม่กว้างขวางมากนัก ส่วนใหญ่คนในสังคมจะพากันเรียนเอาเฉพาะหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาเท่านั้น คือเรียนเอาหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาเป็นวิถีชีวิต (Way of Life) พุดง่าย ๆ ก็คือว่า คนในสมัยนั้นเรียนวิชาความจริงของชีวิต กล่าวคือพอเรียนมาแล้วก็สามารถนำความรู้ไปปรับใช้กับการดำเนินชีวิตในปัจจุบันได้ในทันที คนในสมัยแต่ก่อนจึงมีความผูกพันกับพระสงฆ์และวัดมาก

การบริหารองค์การชาวพุทธควรกระจายอำนาจให้มากขึ้น แม้แต่การปกครองคณะสงฆ์ก็ไม่จำเป็นต้องเลียนแบบระบบราชการที่ชักช้าไม่ทันการ และคณะสงฆ์อาจจะคิดระบบการปกครองให้มุ่งพัฒนาให้วัดแต่ละวัดให้เข้มแข็งเป็นที่พึ่งของชุมชนอย่างแท้จริง จากนั้นวัดทั้งหลายก็ต้องสร้างเครือข่ายโยงใยร่วมกันทำงานทั่วประเทศ ทั้งพยายามลดขั้นตอนการบังคับบัญชาที่ซ้ำซ้อนไม่ทันการณ์โดยปรับปรุงระบบพระสังฆาธิการหรือทำเอนจิเนียริงให้การบริหารกิจการคณะสงฆ์อีกประการหนึ่ง การปกครองคณะสงฆ์ไทยในปัจจุบัน ถือว่าเป็นการปกครองในระบอบประชาธิปไตย โดยมีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธาน มีการบังคับบัญชา

กันลงไปตามลำดับชั้น นับตั้งแต่ระดับมหาเถรสมาคมลงไปจนถึงเจ้าอาวาสอันเป็นการปกครองบังคับบัญชาตามเจตนารมณ์ของพระราชบัญญัติคณะสงฆ์

โดยประเพณีพระสงฆ์ก็ไม่ได้มีหน้าที่สอนธรรมอย่างเดียว หากยังมีบทบาทในทางโลก เช่นสอนวิชาชีพุดบ่อน้ำสร้างสะพานและเป็นผู้ไกล่เกลี่ยระงับความขัดแย้งในหมู่บ้าน เป็นต้น วัดจึงไม่ใช่สถานอบรมสั่งสอนศีลธรรมจรรยาและประกอบพิธีกรรมเท่านั้น (พระไพศาล วิสาโล, 2546) ขณะที่ พระสงฆ์ก็มีบทบาทเพื่อสังคมมากขึ้นโดยการใช้ปัญหาของสังคมเป็นตัวชี้้นำ กิจกรรมที่ทำ คือ เข้ามาสนองตอบปัญหาเป็นบางส่วนและมองปัญหาแยกส่วนและแคบลง พระสงฆ์บางรูปให้บริการสังคมโดยใช้ชุมชนเป็นฐาน แม้ปัญหาท้องถิ่นเล็ก ๆ แต่มีพลังมาก อีกทั้งไม่แยกส่วนปัญหาที่เชื่อมโยงสัมพันธ์กันอีกด้วย และที่สำคัญการมองปัญหาต่างจากมุมมองที่เป็นอิสระจากการครอบงำของทุนนิยมวัตถุนิยมและบริโภคนิยมของพระสงฆ์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2543)

นอกจากนี้ พระสงฆ์ยังศึกษาหลักธรรมคำสอนมากขึ้น เพื่อนำไปเผยแผ่แก่ประชาชน ให้ทราบ เพราะประชาชนทั่วไปต้องนำมาหาเลี้ยงชีพจึงเป็นหน้าที่ของพระสงฆ์ที่จะต้องศึกษาพระธรรมคำสั่งสอนให้แตกฉานแล้วจึงนำหลักธรรมที่ได้ศึกษามาอบรมสั่งสอนประชาชนให้รู้ตามด้วย (จำนงค์ ทองประเสริฐ, 2539) ขณะที่ พระสงฆ์ได้รับการยอมรับและได้รับความศรัทธาจากชาวบ้านมาตลอด ทั้งนี้ เพราะพระสงฆ์เป็นผู้มีความสำคัญต่อวิถีการดำรงชีวิตของชาวบ้าน หากมองย้อนกลับไปในอดีตจะพบว่าชาวบ้านเมื่อประสบกับปัญหาหรือเกิดทุกข์ร้อนใด ๆ ไม่ว่าจะเป็นทางกายหรือจิต ก็จะไปวัด ไปพบพระสงฆ์เพื่อปรึกษาและระบายความทุกข์ ดูเหมือนว่าพระสงฆ์จะสามารถแก้ปัญหาความทุกข์ร้อนของพวกเขาได้ทุกอย่าง เพราะฉะนั้น วัดและพระสงฆ์ในอดีตจึงมีบทบาทมาก (สมพร เทพสิทธา, 2538) อนึ่ง พระสงฆ์ยังมีบทบาทสำคัญในทางศาสนาและในทางโลกพระสงฆ์ มีส่วนเกี่ยวข้องกับการศึกษาและการควบคุมสังคมพระภิกษุส่วนใหญ่ซึ่งได้บวชและจำพรรษามาเป็นเวลานานจะได้รับความเคารพนับถือจากประชาชนในท้องถิ่นนั้น และยังคงมีอิทธิพลเหนือชาวบ้านอยู่มาก โดยเฉพาะพระสงฆ์ผู้มีตำแหน่งหน้าที่ทางสงฆ์มักจะได้รับความเคารพนับถือและเป็นผู้มีอิทธิพลในชุมชนชนบท และชาวบ้านให้ความเคารพเชื่อฟังมากเป็นผู้ให้คำปรึกษาแก่ชาวบ้านทั้งทางโลกและทางธรรม (จิรพรรณ กาญจนะจิตรา, 2536)

นอกจากนี้ ภารกิจที่สำคัญยิ่งของพระสงฆ์ คือ การอบรมสั่งสอนชาวบ้านในทางที่ถูกที่ควร ชาวบ้านได้ให้การอุปการะปัจจัย 4 แก่พระสงฆ์ ให้มีกำลังศึกษาปฏิบัติธรรมตามแนวทางของพระพุทธศาสนา พระสงฆ์จึงอนุเคราะห์ชาวบ้านเป็นการตอบแทน (เสฐียรพงษ์ วรรณปก, 2549) อนึ่ง บทบาทของพระสงฆ์ในแนวทางของการพัฒนา ได้แก่

1. ความเป็นผู้มีพื้นฐานทางจิตใจที่รักการทำงานเพื่อประโยชน์ของส่วนรวมและชอบเสียสละ ดังนี้ เมื่อและพระสงฆ์ได้ออกธุดงค์ไปในพื้นที่ต่าง ๆ หรือเมื่อได้ไปอบรมประชาชนตามนโยบายพระธรรมทูตในหมู่บ้านต่าง ๆ ได้พบเห็นถึงปัญหาความทุกข์ยากนานัปการของประชาชน จึงปลุกเร้าพื้นฐานทางจิตใจดังกล่าวแล้ว และพยายามผลักดันให้เกิดการพัฒนาชนบทเพื่อประโยชน์สุขของชุมชน

2. จากประสบการณ์ของพระสงฆ์นักพัฒนาที่ได้พบเห็นชุมชนอื่นดีกว่าประชาชนได้รับการพัฒนาจนมีสภาพการดำรงชีวิตที่สุขสบายมากกว่า เมื่อนำมาเปรียบเทียบกับสภาพปัญหาและความทุกข์ยากของคนภายในชุมชน จึงต้องการเข้ามามีบทบาทในการพัฒนาชุมชนของตนให้ทัดเทียมกับชุมชนที่พัฒนาแล้ว

3. เหตุผลทางด้านจิตวิทยา เนื่องจากพระสงฆ์นักพัฒนาส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีพื้นเพเป็นคนในหมู่บ้านหรือชุมชนนั้น เป็นผู้ที่เกิดและเติบโตในชุมชนนั้นจึงมีความรู้และเห็นสภาพปัญหาความยากจนของประชาชนในชุมชนมาโดยตลอด การใช้ชีวิตอยู่ในเพศบรรพชิตถึงแม้จะสามารถตัดขาดจากเรื่องทางโลกได้ในระดับหนึ่ง แต่ไม่มีทางที่จะตัดขาดได้โดยสิ้นเชิงจึงต้องเข้ามาพัฒนาชุมชนซึ่งมองในอีกมุมมองหนึ่งก็คือการช่วยเหลือพ่อแม่ญาติพี่น้องของตนในทางอ้อมนั่นเอง

4. เล็งเห็นความสัมพันธ์ระหว่างวัดกับชุมชน ถ้าหากชุมชนขาดแคลนมีความทุกข์ยากหรือด้อยพัฒนาแล้ววัดจะดำรงอย่างสวยงามหรือเจริญอยู่ได้อย่างไร เมื่อชาวบ้านไม่มีกินพระสงฆ์จะมีฉันอย่างสมบูรณ์ได้อย่างไร ดังนั้น วัดหรือพระสงฆ์กับชาวบ้านจึงต้องพัฒนาไปควบคู่กันบ้านพึ่งวัดและวัดพึ่งบ้านเป็นสภาพที่เกิดขึ้นมาโดยตลอดทุกยุคทุกสมัย เพราะฉะนั้นเมื่อพบเห็นหมู่บ้านไม่เจริญประชาชนทุกข์ยากมีความลำบาก พระสงฆ์และชาวบ้านจึงต้องรับผิดชอบร่วมกันในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน

5. พุทธศาสนามีหลักธรรมคำสอนที่เหมาะสมจะนำมาประยุกต์ใช้ในการพัฒนาสังคมได้อีกทั้งพระสงฆ์คือผู้ที่ชาวบ้านในชนบทให้ความเคารพนับถือมาก มีศักยภาพในการชักจูง

ชาวบ้านให้เข้าร่วมทำกิจกรรมใด ๆ ได้ง่าย ดังนั้น พระสงฆ์จึงเป็นผู้ที่เหมาะสมที่จะช่วยแบ่งเบาภาระของชาวชนบทได้ดี อีกทั้งยังเป็นการช่วยเสริมภาพพจน์ที่ดีของพระสงฆ์ต่อชุมชนด้วย (สมบุญ สุธาสารณ, 2540)

ดังนั้น บทบาทที่สำคัญของพระสงฆ์ สรุปได้ดังนี้

1. พระสงฆ์ทำหน้าที่สั่งสอนอบรมศีลธรรม และส่งเสริมให้ชาวบ้านทำบุญกุศลต่าง
2. พระภิกษุอาวโสหรือสมภารวัดทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษา ผู้ประนีประนอม และบางครั้งทำหน้าที่เยียวยารักษาผู้เจ็บป่วย
3. พระสงฆ์เป็นผู้ช่วยส่งเสริมความสามัคคีในหมู่บ้าน โดยช่วยขจัดความขัดแย้งของประชาชนในหมู่บ้านได้ เพราะคนส่วนมากเชื่อฟังพระสงฆ์ผู้ทรงศีลอยู่แล้ว
4. พระสงฆ์ทำหน้าที่อบรมสั่งสอนเด็กดื้อที่พ่อแม่หมดความสามารถจะอบรมได้ด้วยตนเอง รวมทั้งอนุเคราะห์เด็กกำพร้า
5. พระสงฆ์เป็นผู้ช่วยสั่งสอนเทคนิคขั้นพื้นฐานซึ่งสามารถเรียนรู้ได้จากวัด เช่น สถาปัตยกรรม ช่างไม้ ช่างก่ออิฐปูน ช่างปรับปรุง การเกษตร เป็นต้น และในปัจจุบันพระสงฆ์ได้เรียนรู้วิธีการสาธารณสุขแล้วนำไปเผยแพร่แก่ประชาชนให้รู้จักการสร้างบ่อน้ำ การรักษาสุขภาพ ตลอดจนรู้ถึงหลักการสาธารณสุขทั่วไป
6. พระสงฆ์เป็นผู้นำที่ไม่เป็นทางการของหมู่บ้าน ทำหน้าที่ช่วยวางแผนแนะนำและสนับสนุนงานของชาวบ้าน โครงการพัฒนาต่าง ๆ ในประเทศที่สำเร็จไปได้นั้นส่วนหนึ่งเป็นเพราะเจ้าหน้าที่รัฐบาลขอความร่วมมือจากชาวบ้านโดยผ่านพระสงฆ์ซึ่งชาวบ้านเคารพนับถือ
7. พระสงฆ์เป็นผู้นำประชาชนในทางจิตวิญญาณโดยเป็นที่พึ่งทางใจ พระสงฆ์สามารถแก้ปัญหาส่วนตัวของผู้เดือดร้อนใจ
8. พระสงฆ์ทำหน้าที่เป็นธรรมทูตและพระธรรมจาริกซึ่งเผยแผ่หลักธรรมแก่ชาวเขา ทำให้ชาวเขาเกิดความรู้สึกรักชาติ ไม่ทำไร่เลื่อนลอย และหันมานับถือพระพุทธศาสนา

นอกจากนี้ บทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนาคุณภาพชีวิตด้วยอาศัยคุณสมบัติความบริสุทธิ์ ความเสียสละ และความมีสติปัญญา แนะนำสั่งสอนประชาชน ให้ประพฤติดี ปฏิบัติชอบ ในการดำรงชีวิตมาโดยตลอด ส่วนในด้านสังคมก็ได้แนะนำ สั่งสอน และสร้างจิตสำนึก นำทางสู่ความหลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งทางกายและจิตใจ สั่งสอนให้มนุษย์มั่นใจในศักยภาพของมนุษย์ว่าเป็นผู้ฝึกฝนให้พัฒนามีวิสัยแห่งการพัฒนาไปอย่างสูงสุด โดยอาศัยการศึกษาอบรม

(สิทธิ บุตรอินทร์, 2533) ยิ่งไปกว่านี้ พระสงฆ์ยังเป็นตัวแทนของสถาบันพระพุทธศาสนาที่มีอยู่คู่กับสังคมไทยมาตลอดมีอิทธิพลต่อการกระตุ้นหรือแนะนำให้เกิดกิจกรรมในสังคมและก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ได้มาก ดังนั้น พระสงฆ์จึงมีความสำคัญยิ่งตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน จะพบได้ว่าพระสงฆ์มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชาวบ้านมีหน้าที่สำคัญในการชี้นำการดำเนินชีวิตของคนไทยเป็นส่วนใหญ่ทั้งทางด้านศีลธรรมจรรยา และกิจกรรมทางโลก จึงอาจกล่าวได้ว่าพระสงฆ์เป็นสถาบันที่ขาดไม่ได้ในชีวิตประจำวันของพุทธศาสนิกชน นอกจากจะเป็นที่พึ่งทางด้านจิตใจและเป็นสถาบันที่เอื้ออำนวยบริการทางพระพุทธศาสนาแล้วยังทำหน้าที่ให้บริการอื่น ๆ ที่กลไกของรัฐเข้าไปให้บริการไม่ทั่วถึง เพื่อสร้างบูรณาการในชุมชน พระสงฆ์นับเป็นสถาบันที่ได้รับความเคารพ เป็นที่พึ่งทั้งทางจิตใจและร่างกายของชาวชนบทที่ห่างไกลการพัฒนาของรัฐ นอกจากนั้น พระสงฆ์ยังให้วัดเป็นศูนย์พิธีกรรมทางประเพณีที่สำคัญของหมู่บ้าน จึงไม่เป็นเพียงศูนย์รวมทางจิตใจเท่านั้นแต่ยังเป็นศูนย์รวมด้านนันทนาการและความบันเทิงอีกด้วย พระสงฆ์ในชนบทเป็นที่เคารพของชาวบ้าน ถ้าพระสงฆ์เป็นแกนนำในการพัฒนาจิตใจและวัตถุเรื่องใดเรื่องหนึ่ง เรื่องนั้นมักได้รับความร่วมมือและความช่วยเหลือจากชาวบ้านอย่างมีจิตศรัทธา (ทินพันธ์ นาคะตะ, 2539)

สรุป โดยส่วนมากพระสงฆ์จะมีบทบาทสำคัญในทางพระพุทธศาสนา และในทางโลก พระสงฆ์มีส่วนเกี่ยวข้องกับการศึกษาและการควบคุมสังคม พระภิกษุส่วนใหญ่ซึ่งได้บวชและจำพรรษามาเป็นเวลานานจะได้รับความเคารพนับถือจากประชาชนในท้องถิ่นนั้น และยังคงมีอิทธิพลเหนือชาวบ้านอยู่มากหน้าที่ทางสงฆ์ มีหน้าที่ในการศึกษาปฏิบัติคือศึกษาเพื่อให้ตนปฏิบัติได้ถูกต้องและพร้อมทั้งสามารถแนะนำแก่ผู้อื่นได้ด้วย ในฝ่ายความสัมพันธ์กับสังคม ศฤกษณ์ก็มีหน้าที่ในการศึกษาการเผยแผ่และการสงเคราะห์

บทบาทพระสงฆ์ที่มีต่อวัฒนธรรม

คนไทยส่วนใหญ่นับถือพระพุทธศาสนามานานนับเป็นพันปี ซึ่งพระพุทธศาสนามีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของคนไทย ดังจะเห็นได้จากคนไทยมีนิสัยโอบอ้อมอารี เมตตาสงสาร ไม่นิยมความรุนแรง ไม่ชอบบฏรานใคร ไม่ชอบเอาเปรียบใคร มักมองคนอื่นในแง่ดี ไม่ผูกอาฆาตพยาบาท ให้อภัยคนง่าย และจากอิทธิพลของพระพุทธศาสนานี้เองที่ทำให้คนไทยมีใจกว้าง ไม่นินสยักัดกันหรือเบียดเบียนชนชาติอื่นหรือศาสนาอื่น มีไมตรีต่อทุกคน ตลอดจนทำให้คนไทยยอมรับและปรับตัวเข้ากับสิ่งที่มาจากต่างวัฒนธรรมได้ง่าย

พระพุทธศาสนามีบทบาทที่สำคัญยิ่งต่อสังคมทั้งในอดีตและปัจจุบัน ซึ่งวัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน นอกจากเป็นที่ทำบุญฟังเทศน์ และร่วมพิธีกรรมทางศาสนาแล้ว ยังเป็นสถานที่เล่าเรียนของบุตรหลาน เป็นที่ประชุม เป็นที่พักของคนเดินทาง บางแห่งเป็นสถานที่รักษาความเจ็บป่วย และเป็นที่รวมของศิลปวัฒนธรรมต่าง ๆ โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้ที่มีบทบาทหลักสำคัญในการอนุรักษ์และสืบทอดวัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนา ดังนี้

1. ด้านศิลปะ

วัดเป็นศูนย์รวมของศิลปะ อันมีรากฐานมาจากพระพุทธศาสนา สิ่งเหล่านี้เกิดจากความศรัทธา ซึ่งเป็นแรงบันดาลใจในการสร้างสรรค์งานศิลปะที่สำคัญ คือ

1.1 สถาปัตยกรรม ถาวรวัตถุ และสิ่งก่อสร้างที่สำคัญภายในวัด เช่น โบสถ์ วิหาร เจดีย์ พระปรางค์ หอไตร เป็นต้น ถูกสร้างขึ้นตามคติและความศรัทธาในพระพุทธศาสนา พระสงฆ์เป็นผู้มีความศรัทธาในพระพุทธศาสนา และเป็นผู้มีบทบาทสำคัญยิ่งในการดูแลรักษาและอนุรักษ์ไว้คู่กับพระพุทธศาสนาให้สืบทอดเป็นมรดกแก่อนุชนรุ่นหลัง

1.2 ประติมากรรม เป็นงานศิลปะที่เกิดจากการปั้น หล่อ และสลัก ฉลุ หรือดุน ผลงานประติมากรรมของพระพุทธศาสนาที่สำคัญ คือ พระพุทธรูป นอกจากพระพุทธรูปซึ่งเป็นประติมากรรมรูปคนแล้ว ยังมีประติมากรรมรูปสัญลักษณ์ ซึ่งสร้างเป็นเครื่องหมายแสดงความเชื่อทางศาสนา เช่น งานปั้น หรืองานแกะสลักรูปดอกบัว ซึ่งเป็นเครื่องหมายของการประสูติของพระพุทธเจ้า เป็นต้น

1.3 จิตรกรรม สมัยประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมทางพระพุทธศาสนาได้แผ่ขยายเข้ามาสู่ประเทศไทย ศิลปกรรมเป็นอุปกรณ์สำคัญในการสอน โดยเพิ่มเติมการถ่ายทอดภาษาพูด และภาษาเขียนด้วยภาษาภาพ หรือเล่าเรื่องด้วยภาพ เพื่อให้เกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาแก่พุทธศาสนิกชนได้ดียิ่งขึ้น อนึ่ง ภาพจิตรกรรมของไทยโบราณ มักเป็นภาพเรื่องราวเกี่ยวกับศาสนา หรือคติตามความเชื่อต่าง ๆ ที่เกี่ยวเนื่องกับศาสนา ดังนั้น การเขียนภาพจิตรกรรมจึงมักเขียนกันบนฝาผนังภายในโบสถ์หรือวิหารของวัดต่าง ๆ เพื่อถ่ายทอดเรื่องราวทางพระพุทธศาสนา พุทธประวัติ ชาดก นรก สวรรค์ ซึ่งเป็นอุดมคติตามพระคัมภีร์ที่ระบุไว้ตลอดจนกิจกรรมทางสังคม และชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คน ภาพจิตรกรรมประเภทนี้จึงเป็นศิลปะที่สั่งสม สืบทอดจนกลายเป็นจิตรกรรมไทยแบบประเพณีที่เปรียบเสมือนภาพบันทึกประวัติศาสตร์ได้อย่างหนึ่ง

1.4 วรรณกรรม วรรณกรรมเป็นงานนิพนธ์ที่แสดงออกมาด้วยดีอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น หนังสือ จุลสาร สิ่งเขียน สิ่งพิมพ์ ปาฐกถา เทศนา คำปราศรัย สุนทรพจน์ สื่อบันทึกเสียง ภาพ เป็นต้น วรรณกรรมที่มีคุณค่าทางประวัติศาสตร์ของไทยที่สำคัญ คือ ศิลากาพย์หลักที่ 1 ของพ่อขุนรามคำแหง และไตรภูมิพระร่วงซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ของพระมหาธรรมราชาที่ 1 หรือพญาลิไท กษัตริย์พระราชวงศ์พระร่วง ในขณะที่ทรงผนวชได้รวบรวม เรื่องราวของ พระพุทธศาสนาจากคัมภีร์โบราณ ด้วยมีพระประสงค์ในการแต่ง คือ เพื่อเทศนาถวายพระราชมารดาและเพื่อเป็นธรรมแก่บุคคลทั่วไปดั่งการพรรณนาถึงนรกตอนหนึ่ง ดังนี้ “คนผู้ง怠อัน เจริจ่าซื้อสิ่งสินทาน...แลตนใส่กลเอาสินทานด้วยตาซังก็ดี...ครั้นว่าเมื่อตายได้ไปเกิดในนรกนั้น ผู้ยมบาลเอาคิมคาบลั่นเขาชักออกมา แล้วเอาเบ็ดเหล็กเกี่ยวลิ้นเขา ลำเบ็ดนั้นใหญ่เท่าลำตาล เทียรย้อมเหล็กแดง ลูกบมีเหือดสักเมื่อ...” นอกจากไตรภูมิพระร่วงจะมีคุณค่าทางพระพุทธศาสนาแล้ว ยังมีอิทธิพลต่อคนไทยตราบจนถึงปัจจุบัน ด้วยเป็นวรรณกรรมที่ปลูกฝังให้คนไทยนิยมยกย่องคนมีบุญที่มีจิตใจเมตตากรุณา เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ตั้งอยู่ในศีลธรรมอันดีงาม วรรณคดีไทยซึ่งเป็นวรรณกรรมล้ำค่ายิ่งที่มีถ้อยคำไพเราะอีกเรื่องหนึ่ง คือ ลิลิตตะเลงพ่าย ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส พระองค์ทรงเป็นปราชญ์อย่างแท้จริง ทรงมีฝีมือเป็นเลิศในการแต่งโคลง ฉันท์ และลิลิต ซึ่งทรงพระนิพนธ์ไว้มากมาย

1.5 โบราณสถานและโบราณวัตถุ โบราณสถาน หมายถึง อสังหาริมทรัพย์ เช่น โบสถ์ วิหาร วัง ที่มีอายุกว่า 100 ปี ส่วนโบราณวัตถุ หมายถึง สสังหาริมทรัพย์ เช่น พระพุทธรูป เทวรูป ศิลากาพย์ ที่มีอายุมากกว่า 100 ปีขึ้นไปเช่นกัน หลักฐานแห่งการประดิษฐ์หรือหลักฐานเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ของโบราณสถานและโบราณวัตถุจะต้องเป็นประโยชน์ทางด้านศิลปะ

โบราณสถานและโบราณวัตถุ เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ที่บอกความเป็นมาของกลุ่มชน หมู่บ้าน เมือง และประเทศชาติ จากอดีตจนถึงปัจจุบัน ประวัติศาสตร์หรือความเป็นมาดังกล่าว แสดงพัฒนาการของผู้สร้างในสมัยอดีต ส่วนการอนุรักษ์โบราณสถานและโบราณวัตถุเพื่อไว้ให้ประโยชน์ เป็นหน้าที่ของคนรุ่นปัจจุบันและต่อ ๆ ไป ที่จะต้องอนุรักษ์ทรัพยากรทางวัฒนธรรมนี้ ดังกระแสพระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 ได้พระราชทานไว้เมื่อ พ.ศ. 2506 ในวโรกาสที่เสด็จประพาสจังหวัดพระนครศรีอยุธยาว่า “โบราณสถานนั้นเป็นเกียรติของชาติ อธิฐเก่า ๆ แผ่นเดียวก็มีค่า ควรจะ

ช่วยกันรักษาไว้ ถ้าเราขาดสุขุทัย อยุธยา และกรุณาแล้ว ประเทศไทยก็ไม่มี ความหมาย ” โบราณสถานและโบราณวัตถุล้วนเป็นสมบัติล้ำค่าของชาติ เป็นสิ่งแสดงถึงเผ่าพันธุ์ วิถีชีวิต ความเอื้อเฟื้อ ความศรัทธา ขนบธรรมเนียมประเพณีที่สืบทอดกันมา โดยมีต้นกำเนิดจาก พระพุทธศาสนา ซึ่งพระสงฆ์เป็นผู้ที่มีบทบาทในการสืบทอดพระศาสนา ตลอดจนทั้งเป็นศูนย์รวมแห่งศรัทธาของพุทธศาสนิกชนที่สำคัญยิ่ง

2. ด้านวัฒนธรรม

วัฒนธรรม หมายถึง ชีวิตความเป็นอยู่ของกลุ่มสังคมใดกลุ่มสังคมหนึ่ง เช่น วัฒนธรรมจีน วัฒนธรรมไทย เป็นต้น คุณลักษณะที่เด่นที่สุดของวัฒนธรรม คือ เป็นมรดกทางความคิดที่สืบทอดต่อกันมา โดยมีการถ่ายทอดใน 3 ลักษณะ คือ

2.1 ด้านวัตถุ ศาสนาวัตถุ เป็นมรดกทางความคิดที่ถ่ายทอดกันมาในรูปศิลปะต่าง ๆ เช่น สถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม และวรรณกรรม ซึ่งล้วนแต่มีความเกี่ยวข้องกับ พระพุทธศาสนาทั้งสิ้น จากอดีตจนถึงปัจจุบัน พระสงฆ์เป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการทำหน้าที่สั่งสอน อบรม รวมทั้งสร้างสรรค์และอนุรักษ์วัฒนธรรมทางวัตถุไว้เป็นมรดกแก่พุทธศาสนิกชน

2.2 ด้านจิตใจ หลักคำสอนของพระพุทธศาสนาที่สำคัญยิ่ง 3 ประการ คือ การงดเว้นจากการทำชั่วทั้งปวง การสร้างสมความดีให้เกิดขึ้น และการชำระจิตตนให้บริสุทธิ์ หลักทั้ง 3 ประการนี้ ผังรากลึกจนกลายเป็นวัฒนธรรมทางจิตใจของผู้ที่ปฏิบัติตนเป็นพุทธศาสนิกชน โดยเฉพาะการชำระจิตตนให้บริสุทธิ์นั้น ทำให้พุทธศาสนิกชนรู้จักทำใจให้สงบ ไม่ฟุ้งซ่าน หรือเรียกว่า การทำสมาธิ ให้รู้จักทำปัญญาให้เกิดขึ้นด้วยการคิด การฟัง และการอ่าน หรือศึกษาเล่าเรียนด้วยการลงมือปฏิบัติ หรืออบรมให้เกิดปัญญา ซึ่งเรียกว่าญาณความรู้ หรือวิปัสสนา การทำสมาธิเพื่อให้เกิดปัญญา เป็นข้อปฏิบัติอบรมจิตใจให้บริสุทธิ์สะอาด ผ่อนคลายความโลภ หรือเห็นแก่ตัวได้ยอมคลายความโกรธและความหลง อันเป็นเหตุให้ระงับดับทุกข์ได้

2.3 ด้านขนบธรรมเนียมประเพณี พระพุทธศาสนามีศาสนพิธีและพิธีกรรมที่พุทธศาสนิกชนยึดถือปฏิบัติสืบทอดกันมาจนกลายเป็นขนบธรรมเนียมประเพณี ซึ่งมีประเพณีที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนาโดยตรง ได้แก่ ประเพณีวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ประเพณีการอุปสมบท ประเพณีทอดกฐิน เป็นต้น (คุณ โทชน์, 2547)

นับตั้งแต่ประเทศไทยได้รับอารยธรรมตะวันตก ชาวไทยได้พัฒนาประเทศไทยไปสู่สังคมที่เจริญขึ้นกว่าเดิม แต่การพัฒนายังไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควร เพราะยังมีปัญหา

ทางด้านการ พัฒนาบุคคล เศรษฐกิจ สังคม การเมือง วัฒนธรรมและศาสนา การพัฒนาประเทศจะดำเนินไปด้วยปริมาณและคุณภาพเพียงใดนั้นย่อมจะขึ้นอยู่กับลักษณะต่าง ๆ ของประชากรในประเทศนั้น ๆ ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่จะต้องพัฒนาบุคคลโดยเฉพาะด้านจิตใจให้มีความสัมพันธ์กับการพัฒนาสังคมด้านอื่น ๆ ด้วยพระพุทธศาสนาเป็นสถาบันที่จำเป็นของสังคมอันจะขาดไม่ได้ แม้จะถูกกระทบกระเทือน หรือตกต่ำในบางครั้งบางคราว ทั้งนี้ เพราะชีวิตมนุษย์ไม่สามารถดำรงอยู่ได้ด้วยวัตถุเพียงอย่างเดียวเพราะวัตถุไม่สามารถสนองตอบต่อความต้องการที่ไม่รู้จบสิ้นของมนุษย์ ดังนั้น ศาสนาและวัฒนธรรมจึงถูกหยิบยกขึ้นมาในฐานะเป็นแกนกลางทางจิตใจเป็นกรอบแห่งความประพฤติของประชาชนในสังคม พระพุทธศาสนา นอกจากจะมีพระธรรมคือคำสอนของพระพุทธเจ้าแล้วยังมีวัดและพระสงฆ์ วัดและพระสงฆ์กับประชาชนมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด วัดเป็นทุกอย่างของสังคม เป็นศูนย์กลางที่รวมจิตใจของประชาชน ส่วนพระสงฆ์ซึ่งเป็นตัวแทนวัดก็กลายเป็นผู้นำทางด้านจิตใจของประชาชน เป็นศูนย์รวมแห่งความเคารพเชื่อถือศรัทธาและความร่วมมือ (คุณ โทษณ์, 2547)

อย่างไรก็ตาม พระสงฆ์แสดงบทบาทในการเผยแผ่พุทธศาสนาควบคู่ไปกับการนำชมศิลปวัฒนธรรมในวัดโดยให้เหตุผลที่สรุปได้ว่าการที่สังคมมีการเปลี่ยนแปลงไปวัดและพระสงฆ์จึงควรมีการปรับเปลี่ยนบทบาทให้สอดคล้องกับสภาพสังคมในปัจจุบัน ซึ่งการทำหน้าที่ในการเผยแผ่พุทธศาสนาโดยวิธีการแบบเดิมเพียงอย่างเดียวนั้นอาจไม่เพียงพอและไม่น่าสนใจสำหรับผู้ที่มาศึกษาหาความรู้และมาเที่ยวชมวัด ดังนั้น วัดและพระสงฆ์จึงมีการปรับกลวิธีในการเผยแผ่พุทธศาสนาใหม่โดยการเผยแผ่พุทธศาสนาควบคู่ไปกับการนำชมศิลปวัฒนธรรมในวัดเนื่องจากนักท่องเที่ยวที่มาเที่ยวชมวัดพุทธศาสนาในบางครั้งก็อาจต้องการข้อมูลคำแนะนำหรือข้อความรู้ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับวัด เช่น ประวัติความเป็นมาของวัดโบราณสถานโบราณวัตถุลวดลายจิตรกรรมฝาผนังและสถาปัตยกรรมต่าง ๆ ของวัด ตลอดจนกิริยามารยาทอันควรปฏิบัติเมื่อท่องเที่ยววัดซึ่งข้อมูลต่าง ๆ เหล่านี้บุคคลที่จะเป็นผู้ถ่ายทอดได้ดีที่สุด คือ เจ้าอาวาสหรือพระภิกษุสงฆ์ที่ประจำอยู่วัดนั้น ๆ อีกทั้งในฐานะที่พระสงฆ์เป็นผู้สืบทอดและเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระสงฆ์จึงสามารถใช้บทบาทดังกล่าวในการถ่ายทอดประวัติหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาสู่ความเป็นรูปธรรมให้มากขึ้น และเด่นชัดยิ่งขึ้นให้แก่ผู้ที่มาท่องเที่ยววัดให้ได้รับความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาและวัดอย่างแท้จริง เพราะศิลปกรรมต่าง ๆ ในวัดไม่ว่าจะเป็นจิตรกรรมฝาผนัง โบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญหรือรูปปั้น

ส่วนใหญ่จะเป็นการนำเอาเรื่องราวในพุทธประวัติหรือหลักธรรมของศาสนามาถ่ายทอดออกเป็นศิลปะทำให้นักท่องเที่ยวหรือผู้ที่สนใจสามารถชม และได้รับความรู้เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาคุณค่าในศิลปกรรมต่าง ๆ ในวัดจากพระสงฆ์ตลอดจนการสนทนาธรรมซึ่งเป็นอีกวัตถุประสงค์หนึ่งของการท่องเที่ยวได้อย่างซาบซึ้งและเข้าใจในพระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์ บทบาทของพระสงฆ์ในการเผยแผ่พุทธศาสนาควบคู่ไปกับการนำชมศิลปวัฒนธรรมในวัดจึงเป็นบทบาทที่พระสงฆ์พึงกระทำเพื่อดึงดูดให้คนเข้ามาศึกษาพระธรรมตลอดจนข้อความรู้อื่นที่เกี่ยวข้องกับวัดให้มากขึ้นและไม่เกิดความรู้สึกลำบากหน่ายต่อกิจกรรมการเผยแผ่พุทธศาสนาแบบเดิมอีกต่อไป อีกทั้งยังเป็นการดึงดูดนักท่องเที่ยวและประชาชนทั่วไปที่สนใจทุกระดับชั้นให้หันมาศึกษาหาความรู้มากยิ่งขึ้น ดังนั้น จะเห็นได้ว่าแนวคิดการเผยแผ่พุทธศาสนาควบคู่ไปกับการนำชมศิลปวัฒนธรรมในวัดเป็นการสร้างความเชื่อมโยงระหว่างการท่องเที่ยวกับศาสนา ซึ่งการท่องเที่ยวจะเป็นเครื่องมือในการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระสงฆ์และปัจจัยสำคัญที่ทำให้การเผยแผ่พุทธศาสนาควบคู่ไปกับการนำชมศิลปวัฒนธรรมในวัดสำเร็จลุล่วงได้ นั่นคือปัจจัยด้านบุคลากรอันได้แก่พระสงฆ์ เพราะพระสงฆ์มีลักษณะบทบาทที่สัมพันธ์กับนักท่องเที่ยวอย่างใกล้ชิด โดยเป็นผู้ที่ถ่ายทอดข้อมูลให้แก่นักท่องเที่ยว ซึ่งหากมีปัญหาที่เกิดจากตัวพระสงฆ์ก็จะส่งผลต่อการดำเนินกิจกรรมได้ (รลิกา อังกูร และคณะ, 2544)

นอกจากนี้ บทบาทของวัดในพระพุทธศาสนาที่มีต่อสังคมไทย พอสรุปได้ ดังนี้ 1) เป็นสถานที่ศึกษาสำหรับประชาชน 2) เป็นสถานสงเคราะห์ 3) เป็นสถานที่สัปปายะ คือเป็นที่สบายกายสบายใจ 4) เป็นสถานที่จุฑาพิพิธภัณฑสถาน 5) เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนา 6) เป็นสถานที่จัดงานเทศกาลและแสดงมหรสพต่าง ๆ 7) เป็นศูนย์กลางการบริการหรืองานปกครอง เช่น การเรียกประชุมเพื่อแจ้งกิจการหรือข่าวสาร 8) เป็นสถานสวัสดิการสงเคราะห์แก่คนยากจนและคนที่ไร้ที่พึ่งพิง 9) เป็นศูนย์กลางศิลปวัฒนธรรม 10) เป็นสถานที่แสดงความสามัคคี 11) เป็นคลังพัสดุสำหรับเก็บของเครื่องใช้ส่วนรวม 12) เป็นที่ไกล่เกลี่ยข้อพิพาทและเป็นที่ให้คำปรึกษาแก่ชาวบ้าน 13) เป็น฼าปนสถานสงเคราะห์แก่คนยากจน 14) เป็นสถานดำเนินกิจการทางการเมือง 15) เป็นตลาดนัดและตลาดได้รุ่ง (คุณ โทชน์, 2547)

ดังนั้น จากการที่สังคมไทยปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็ววัดและพระสงฆ์จึงควรมีการปรับเปลี่ยนบทบาทให้สอดคล้องกับสภาพสังคมในปัจจุบันซึ่งการทำหน้าที่ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยวิธีการแบบเดิมเพียงอย่างเดียว นั้น อาจจะไม่เพียงพอ และใน

ฐานะที่วัดเป็นศูนย์กลางของชุมชน นอกจากเป็นที่ทำบุญฟังเทศน์ และร่วมพิธีกรรมทางศาสนา แล้ว ยังเป็นสถานที่เล่าเรียนของบุตรหลาน เป็นที่ประชุม เป็นที่พักของคนเดินทาง บางแห่งเป็นสถานที่รักษาความเจ็บป่วย และเป็นที่รวมของศิลปวัฒนธรรมต่าง ๆ โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้ที่มีบทบาทหลักสำคัญในการอนุรักษ์ และสืบทอดพระพุทธศาสนา

สรุป

ในฐานะที่พระสงฆ์เป็นผู้สืบทอดและเผยแผ่พระพุทธศาสนา พระสงฆ์จึงสามารถใช้บทบาทดังกล่าวในการถ่ายทอดประวัติหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา สู่ความเป็นรูปธรรมให้มากขึ้นและเด่นชัดยิ่งขึ้นให้แก่ผู้ที่มาท่องเที่ยววัดให้ได้รับความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาและวัดอย่างแท้จริง เพราะศิลปกรรมต่าง ๆ ในวัดไม่ว่าจะเป็นจิตรกรรมฝาผนัง โบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญหรือรูปปั้น ส่วนใหญ่จะเป็นการนำเอาเรื่องราวในพุทธประวัติหรือหลักธรรมของศาสนามาถ่ายทอดออกเป็นศิลปะ ทำให้นักท่องเที่ยวหรือผู้ที่สนใจสามารถชม และได้รับความรู้เกี่ยวกับพุทธศาสนาคุณค่าในศิลปกรรมต่าง ๆ ในวัดจากพระสงฆ์ตลอดจนการสนทนาธรรมซึ่งเป็นอีกวัตถุประสงค์หนึ่งของการท่องเที่ยวได้อย่างซาบซึ้งและเข้าใจในพระธรรมคำสอนของพระพุทธองค์บทบาทของพระสงฆ์ ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ควบคู่ไปกับการนำชมศิลปวัฒนธรรมในวัดจึงเป็นบทบาทที่พระสงฆ์พึงกระทำเพื่อดึงดูดให้คนเข้ามาศึกษาพระธรรม ตลอดจนข้อความรู้อื่นที่เกี่ยวข้องกับวัดให้มากขึ้นและไม่เกิดความรู้สึกน่าเบื่อหน่ายต่อกิจกรรมการเผยแผ่พุทธศาสนาแบบเดิมอีกต่อไป อีกทั้งยังเป็นการดึงดูดนักท่องเที่ยวและประชาชนทั่วไปที่สนใจทุกระดับชั้นให้หันมาศึกษาหาความรู้มากยิ่งขึ้น ดังนั้น การเผยแผ่พุทธศาสนาจึงสามารถดำเนินการควบคู่ไปกับการนำชมศิลปวัฒนธรรมในวัดเป็นการสร้างความเชื่อมโยงระหว่างการท่องเที่ยวกับศาสนา ซึ่งการท่องเที่ยวจะเป็นเครื่องมือในการเผยแผ่พุทธศาสนาของพระสงฆ์และปัจจัยสำคัญที่ทำให้การเผยแผ่พุทธศาสนาควบคู่ไปกับการนำชมศิลปวัฒนธรรมในวัดสำเร็จลุล่วงได้

เอกสารอ้างอิง

- กรรณิกา ขวัญอารีย์. (2535). *บทบาทผู้นำท้องถิ่นต่อการแก้ไขปัญหาแรงงานเด็กในชุมชนที่มีระดับการพัฒนาต่างกัน: ศึกษาเฉพาะกรณีจังหวัดสุรินทร์*. วิทยานิพนธ์สังคมสงเคราะห์ศาสตรมหาบัณฑิต: คณะสังคมสงเคราะห์: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- คุณ โทชนธ์. (2547). *พุทธศาสนากับชีวิต*. กรุงเทพมหานคร: โอเดียนสโตร์.
- จำนงค์ ทองประเสริฐ. (2539). *ประวัติพุทธศาสนาในเอเชียอาคเนย์*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิอิทธิธรรมมหาธาตุวิทยาลัยจัดพิมพ์.
- จำนงค์ อติวัฒน์สิทธิ์ และคณะ. (2532). *สังคมวิทยา*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จิรพรรณ กาญจนะจิตรา. (2536). *การพัฒนาชุมชน*. กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- ทินพันธ์ นาคะตะ. (2539). *พระพุทธศาสนากับสังคมไทย*. กรุงเทพมหานคร: สหธรรมมิก.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2543). *พุทธศาสนาในความเปลี่ยนแปลงทางสังคมไทย*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- ประภาส ศิลประสิทธิ์. (2543). *ปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จของกลุ่มอาชีพ*. กรุงเทพมหานคร: รายงานวิจัย กองวิจัยและประเมินผล กรรมการพัฒนาชุมชน.
- ประเวศ วะสี. (2539). *พระสงฆ์กับการรู้เท่าทันสังคม ในหลักการบริหารและการจัดการวัดในยุคโลกาภิวัตน์*. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานสภาสถาบันราชภัฏ.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). (2542). *มองสันติภาพโลกผ่านภูมิหลังอารยธรรมโลกาภิวัตน์*. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมมิกจำกัด.
- พระไพศาล วิสาโล. (2546). *พุทธศาสนาในอนาคตแนวโน้มและทางออกจากวิกฤต*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิสดศรี - สฤษดิ์วงศ์.
- พระราชญาณวิสิฐ (เสริมชัย ชยมงคล). (2552). *การบริหารวัด*. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร: เอสทีพีเพรส จำกัด.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- รสิกา อังกูร และคณะ. (2544). *ความพร้อมของวัดในเขตกรุงเทพมหานครเกี่ยวกับการเผยแพร่พระพุทธศาสนาโดยผ่านการนำชมศิลปวัฒนธรรม*. กรุงเทพมหานคร: ฝ่ายพัฒนาและเผยแพร่งานวิจัย มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- สมบุญ สุธำราญ. (2540). *การพัฒนาชนบทแนวพุทธกรณีศึกษาพระสงฆ์นักพัฒนา*. กรุงเทพมหานคร: บริษัทพิมพ์สวดยจำกัด.
- สมพร เทพสิทธา. (2538). *บทบาทของพระสงฆ์ในการพัฒนาชุมชน*. กรุงเทพมหานคร: สภายุวพุทธิกสมาคมแห่งชาติในพระบรมราชูปถัมภ์.
- สัญญา สัญญาวิวัฒน์. (2536). *ทฤษฎีสังคมวิทยา: เนื้อหาและแนวทางการใช้ประโยชน์เบื้องต้น*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สิทธิ บุตรอินทร์. (2533). *พระพุทธศาสนา*. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช.
- เสฐียรพงษ์ วรรณปก. (2549). *ศาสนาเปรียบเทียบ*. กรุงเทพมหานคร: บรรณาการ.